

ОД БОРБЕ ЗА ЖИВОТ ДО БОРБЕ ЗА ВЛАСТ

ОТПОР 1941–1945.

1. Уништење и расчлавање

Хитлер је одлучио да уништи Југославију када је 27. марта 1941. свргнута влада која је потписала приступање Тројном пакту. Нападнута је 6. априла без објаве рата и дванаест дана доцније њене оружане снаге су капитулирале. Краљ и влада, поневши собом све нерешене проблеме земље, већ су били отишли да би се у Лондону придружили осталим избеглим владама савезничких држава.

Силе Осовине су сматрале да је држава Југославија нестала када и њена војска. Што се остало тиче, Немци су били заинтересовани за контролу саобраћаја и рудника неопходних за наставак рата, као и за колективно кажњавање Срба који су у Хитлеровим очима били сметња европском поретку. Прихваћени су сви територијални захтеви на њихову штету, охрабрене све сепаратистичке тежње, подстакнуте све тачке напетости.

Усташки покрет овлашћен је да створи независну Хрватску на територијама које су насељавали Хрвати, укључујући и Босну и Херцеговину. Међутим, у ову Независну Државу Хрватску ушло је и скоро толико других становника колико и Хрвата католика; Италија је анектирала велики део јадранске обале, а цела територија Југославије – заједно са НДХ – била је подељена на немачку и на италијанску зону. Покушај усташког режима да „коначно реши“ питање православних Срба који су живели у НДХ, натерао је Србе на устанак.

Током лета 1941. подигнута су још два устанка. Црна Гора се побунила против покушаја Рима да створи једну сателитску државу, али је устанак пропао чим су Италијани довели појачања из Албаније и увели у борбу албанске и муслиманске помоћнике. Сељаци су се вратили кућама страхујући за породице. Официри, који су имали значајну улогу у устанку, закључили су да је покрет био преурањен. Само су се комунисти, у почетку ношени таласом којим нису могли да управљају, трудили да наставе светећи се „издајницима“. Последице су биле катастрофалне по партизане који су скоро истерани из Црне Горе, док су се остали устаници споразумели са окупатором до почетка лета 1943. Италијани су ту успели, као и у пограничним крајевима НДХ, штитећи становништво, док су партизани, повлачећи се током зиме, нападали „кулаке“, палећи и пљачкајући села која нису била уз њих.

Одушевљење према савезницима у Србији је, у време напада на СССР, изазвало устанак против немачког окупатора који је на то одговорио репресалијама. Постојале су две групе чији су циљеви превазилазили локалне оквире. Тада пуковник Михаиловић, са остацима регуларне војске, предвиђао је да организује тајни покрет отпора одан влади у избеглиштву. Тито, генерални секретар КПЈ, са партијским чланством, желео је да искористи распад државе да би извео револуцију. Раздор међу њима олакшао је посао Немцима.

У Србији је требало више времена него у Црној Гори да дође до грађанског рата. Овде је била боља организација појединих групација. Комунистима је непосредно командовао Тито у жељи да завлада ситуацијом у име комунистичке револуције, док се Михаиловић, кога је савезничка пропаганда прогласила херојем југословенског отпора, трудио да њиме руководи у име легитимне владе која га је поставила за министра војног. Међутим, ни један ни други нису имали намеру да се озбиљно сукобе са окупатором док његова снага не ослаби. Они су се срели и консултовали, док је комунистичко руководство одлучило да подупире отпор свуда где се то могло, избегавајући директан сукоб са окупатором да би обезбедило секторе под својом контролом. То није било оно што је желела Москва. Совјетима је била драгоцен свака врста гериле – комунистичке, легитимистичке или било које друге – која је могла да ангажује непријатељске снаге. Мање су их тада занимале комунистичке припреме за освајање власти.

Немци, који су могли да доведу појачања са других подручја само за муњевите операције и нису у Југославији никад имали више од три или четири дивизије, почели су терором да угушују устанак. Тада су комунисти, који нису одустајали од својих акција, изгубили популарност у Србији као и у Црној Гори и покварили своје односе са официрима. Михаиловић је одлучио да раштрка своје формације и да се притаји, а Тито да своје јединице не излаже нападима Немаца.

Пошто је репресија уништила оптимизам устаника у источним крајевима, јавно мњење се окренуло против комуниста. Тито и његови партизани су се спасли одласком ка другом крају земље – у Босну где је српско сељаштво било најтеже погођено поразом, распарчавањем државе и усташтвом. Одатле је револуционарна борба, предвођена Комунистичком партијом, добила полет за унутрашња разрачунавања која су трајала током читавог рата.

Михаиловић је сачувао своју базу у Србији, хомогену територију по етничком и друштвеном саставу, али се повукао у илегалу. Схватио је да се бар још годину дана неће отворити други фронт у Европи. У међувремену, припремао је подизање устанка онда када би близина савезничких армија то правдала, избегавајући непотребне жртве. Трудио се такође да окупи све устанике ван Србије чиме би ојачао покрет који би представљао војну снагу легитимне југословенске државе.

Комунисти су реорганизовали своје снаге повлачењем у Босну и немилосрдном елиминацијом свих оних у које нису имали поверења. На изолованим планинским висовима југоисточне Босне, комунисти који су се били повукли из Србије и Црне Горе створили су пролетерске бригаде, ударне јединице спремне да се свуда боре за револуцију. Од обичних устаника и новорегрутованих састављени су добровољачки одреди. Сви они који су остали под командом независних вођа били су непријатељи. Извукавши их из њихових средина, КПЈ је босанску омладину претворила у борце народноослободилачких јединица, а руководећи кадар чинили су партизани из прве године рата. У западним крајевима, међутим, комунистичка активност се слабо осећала међу Хрватима, пошто их нови поредак није гонио на отпор, а партијске снаге су биле концентрисане у градским индустријским центрима где је владао усташки режим. И у Словенији је Комунистичка партија изгубила иницијативу због свог апсолутистичког начина деловања а учврстио се утицај католичке политичке странке. Само су још у западној Босни комунисти остали довољно јаки да би стали на чело отпора.

Исти разлози су навели Михаиловића на оклевање и Тита да покуша да изведе револуцију. Балканска нада коју су Британци гајили после 27. марта и летњих устанака, пропала је. Устанци нису били оно што се у савезничком Лондону у почетку мислило. Људи су отишли у шуму да бране свој живот или зато што су веровали да ће добити помоћ из иностранства. Током 1942. савезници су се много мање интересовали за отпор у Југославији. Остављени сами себи, устаници су преживели захваљујући сопственој способности прилагођавања и покретљивости, чинећи истовремено све да прошире свој утицај и да победе једни друге. У почетку су их све звали општим именом четници. Они које су комунисти придобили или организовали били су партизани. Све више и више подељени, прикључивали су се једном или другом покрету које су Михаиловић и Тито називали Југословенска војска у отаџбини, односно Народноослободилачки покрет. Тада су још оба покрета била израз отпора првенствено српског, јер од југословенског становништва силе Осовине су једино Србе колективно сматрале непријатељима и побеђенима.

2. Комунистички феникс из њејела

Могућности дејства су биле много веће у италијанској зони него у немачкој. Мада савезници Италије, нацисти и усташе били су у ствари њени супарници на другој страни Јадрана. Учвршћивање римске власти у Далмацији зависило је од растуће анархије у граничним подручјима НДХ где су италијанске трупе морале да интервенишу како би зауставиле покољ Срба, спречиле одмазду Срба над Хрватима и муслиманима и ширење устанка дуж обале.

Да зауставе крвопролиће, италијански генерали су проширили своју војну власт на највећи део зоне. Они су то успели пошто су се споразумели са бројним устаницима, који су били задовољни обезбеђеном заштитом од усташа и даље спремни да се супротставе ширењу покрета комунистичке послушности. Ови су четници ипак и даље, мада само номинално, признавали Михаиловића као врховног команданта да би тиме обезбедили свој легитиман положај у очима народа. Михаиловић је прихватио тај ризик. Знао је – као што су то знали Италијани – да се западни четници неће супротставити Британцима. Кочили су комунисте и помагали ширење акционог поља Југословенске војске у отаџбини. Очекујући савезничко искрцавање, Михаиловић се надао да ће моћи да их приволи да слушају његове наредбе.

Преварио се у томе јер није имао стварног ауторитета међу четницима који су све више зависили од Италијана. Углавном због тога тешко је могао да се споразуме са Хрватима. Није било искрцавања у Југославији. Комунистичка пропаганда је све то искористила против Михаиловића. У сложеним догађајима 1942. године, Титов покрет, скоро уништен на истоку земље, појавио се на западу као феникс који се диже из пепела. Далеко од очију четника, који су мислили да је комунистичка авантура коначно завршена, Тито је проширио базу свог покрета. Совјети још нису могли много да учине за њега, јер су апсолутно првенство морали да дају спасавању Совјетског Савеза. КПЈ није више гајила наду у брзо ослобођење и преузимање власти; њен радикализам јој је одузео подршку сељака. Тада је зато обрађен нов став: „Ко није против нас је потенцијално са нама ... док ми друкчије не одлучимо“. Народноослободилачки покрет против окупатора омогућио је окупљање патриота некомуниста око КПЈ и осуду свих оних који су се томе супротстављали. У оквиру покрета, Партија је и даље настављала да спроводи своју хегемонију и класну борбу.

Током лета 1942, око 3.000 партизана под непосредном Титовом командом пребацили су се из северозападне Босне на границу уже Хрватске, идући планинском линијом раздвајања између италијанске и немачке зоне. Њихово кретање кроз мешовита подручја, где су усташе гониле Србе а четници спроводили одмазду, допринело је да поврате поверење сељака. Избегавајући сукобе са јединицама Осовине, успевајући да се споразумеју са мањим домобранским гарнизонима, они су били дочекани као заштитници српског десеткованог становништва, трудећи се истовремено да мржњу према усташама не претворе у мржњу према свим Хрватима. Увек су били на страни оних који су се борили за живот – уколико ови нису били „политички непријатељи“ – што им је олакшавало пролаз кроз хрватска и муслиманска села.

Тито је знао да ће му Србија донети кључ победе, али је исто тако био свестан да тамо неће лако повратити свој утицај, док ће изоловани и заостали српски крајеви на западу прихватити његово руководство, мада је утицај КПЈ тамо био слаб. „Западни Срби су били последње Титово

упориште; они су постали база одакле ће поново заузети Југославију“ (Franz Borkenau, *European Communism*, London 1953, 372). Босна је постала бастион партизанског покрета: силе Осовине овде практично нису имале својих војних јединица, власт НДХ је била слаба, а Михаиловић сувише далеко да би се осетио његов утицај. КПЈ је створила покретне и дисциплиноване борбене јединице, укључивши се у очајничку борбу Срба против истребљења, проповедајући истовремено етничку и верску трпељивост.

Крајем 1942, када су победе савезника у северној Африци омогућиле да се планира напад на „тврђаву Европу“, диверзантске акције на Балкану добиле су поново на значају; требало је скренути пажњу сила Осовине са места предвиђеног за савезничко искрцавање. У ситуацији стварног и потенцијалног устанка у НДХ, Немци су се бојали да претња стварања балканског фронта не повеже различите војне формације које су само чекале тренутак да се окрену против Осовине. Желели су да униште све устанике, али су то могли да учине само заједно са Италијанима. Међутим, Италијани не само да су имали другачије погледе на надзиравање овог подручја, него су и били све више разочарани ратом. Италијански генерали нису веровали у успех операција великих размера; нису желели ни да прекину везе које би се могле проширити и на Англо-Американце ако се ту искрцају.

3. Југославија поново постоје интересанина

Операције опкољавања извођене од јануара до марта 1943. под немачком командом биле су војни пораз за Тита а ослабиле су веома и Михаиловића, али нису донеле дуготрајну победу силама Осовине. Комунистички вођа и краљев генерал су се жестоко борили да би задобили јадранско залеђе, сваки од њих са намером да оног другог уништи до доласка Енглеза – које је Тито са стрепњом, а Михаиловић са надом очекивао. Ово клупко антагонизама и нагодби се немилосрдно замрсило. У марту је ситуација постала очајна за Тита. Опкољен са три стране јединицама Осовине, са својих 20.000–40.000 партизана, он се нашао насупрот исто толиком броју четника скупљених у Херцеговини, који су се надали да ће га Немци уништити. Он је тада Немцима предложио да престане са нападима ако дозволе његовим борцима да се врате својим кућама или да се боре против четника које је оптужио да истовремено примају наређења од Италијана и од Енглеза. Чак је предвидео могућност усклађених акција у случају британског искрцавања.

Дошло је стварно до прекида борби, што је Титу омогућило извештај предаха. Тако је могао да задобије победу над четницима из Херцеговине и Црне Горе и да изведе из обруча највећи део својих снага. Изненађен наставком немачке офанзиве после неуспеха преговора, морао је да одустане од даљег напредовања ка истоку и врати се у Босну

под налетом војних операција Осовине. Најзад је ипак успео да се извуче са смањеним снагама.

Када је јуна 1943. почела инвазија Италије, Британци су од Михаиловића тражили више него што је он желео или могао да пружи без одговарајуће помоћи. Они су се онда окренули Титу да би искористили све могућности да непријатеља задрже на другој обали Јадрана. Совјетска пропаганда је већ пружала Титу снажну подршку. Сумњајући у Енглеze, убеђен да се спремају да униште партизане уз помоћ четника и под изговором ослобођења, Тито је брзо схватио како да искористи британско незадовољство Михаиловићем и њихово одушевљење за партизанску снажљивост, тако да када је Италија изишла из рата, Тито је већ уместо Михаиловића постао херој југословенског покрета отпора.

По повратку у источну Босну, Титов покрет је искористио обесхрабреност која је захватила режим у целој НДХ. Хрвати су сада све више прилазили партизанима, нарочито војна лица која су очекивала најгоре од четника. КПЈ је јачала у Хрватској, стављајући знак више на Хрватску него на Југославију – стварајући тако нелагодност међу Србима. Примирје 8. септембра и пад Италије проузроковали су међутим слабљење антикомунистичких формација које су зависиле од окупационе војске, и јачање партизана који су се домогли италијанске опреме. Народноослободилачки покрет је јачао на рачун НДХ; искористио је очајничку ситуацију западних Срба, инфилтрирао се у војску и администрацију усташке државе и, најзад, омогућио спасавање растућег броја Хрвата који су желели да напусте брод који тоне, нарочито младих који су бежали од регрутације.

Пошто је од краја 1941. изводио врло ограничене акције против Немаца, Михаиловић је проширио своја дејства у другој половини 1943, тако да се сматрало да је после Тита он предводио највећи покрет отпора у окупираној Европи. Док су Немци веровали да ће он, чим се савезници приближе, објединити све устанике у јединствен национални покрет, западни савезници су били убеђени у Титову надмоћност. Да би више постигли његовом ефикасношћу, савезници су прихватили његово тврђење да Народноослободилачки покрет није био само најактивнији него и једини покрет отпора. Међутим, када су се у новембру савезници сасвим окренули Титу, њихово напредовање у Италији се успорило, а Немци су ојачали у Југославији. Отпор се опет нагло примирио током зиме 1943/1944.

4. Борба за освајање власти

Србија је поново доспела у центар пажње; савезници су у њој видели главни правац повлачења Немаца са Балкана, а у Титу, стожер покрета за обнављање једне велике јужнословенске државе. Упркос подршци савезника која је јачала његове снаге, Титов утицај у Србији је још увек

био слаб. Српско становништво, хомогеније у источним крајевима земље, непријатељски расположено према Осовини а не одбијајући јединствену Југославију, подржавало је у већини Михаиловића. Током лета 1944. борили су се партизани, који су покушавали да продру на територију коју је чувао Михаиловић, и четници, који су се трудили да њихове нападе одбију, али је отпор окупатору био слаб и Немци су могли да спроведу своје организовано повлачење са Балкана.

Тек у септембру те године када су Руси стигли на источне границе Југославије, нагло су поново отпочеле војне операције отпора. Црвена армија је помогла партизанима да одузму Србију Михаиловићу; омогућила им је да ослободе Београд и да га заузму пре него што би то успели без те помоћи. Совјетске трупе су затим пошле кроз Мађарску, оставивши Југословене да наставе са ослобађањем своје земље сопственим снагама, настављајући свој грађански рат. Борбе против Рајха трајале су седам месеци после ослобођења Београда и целу једну недељу после званичне капитулације Немачке – до 15. маја 1945.

Отпор у Југославији је био патриотски устанак који је отежао посао окупатору, али му није учинио веће ни трајније штете. Различите четничке групе представљале су традиционалну, локалну и повремену герилу. На вишем нивоу оне су биле и покрет официра који су се трудили да од њих направе организовану војну силу. На њиховом челу, генерал Михаиловић је оличавао симболичну команду која је обједињавала те разнолике групације. Међутим, он их је више следио него што их је предводио. Њега су подржавали они који су се осећали угроженим променама; његова стратегија се заснивала на ослобођењу које би донеле самосталне војне снаге.

Окупациони систем је наметнуо принудни мир поглавито српском становништву, али није имао неопходну снагу да народу улије поштовање – што је створило идеалну ситуацију за ширење револуционарног покрета. Партизани су кренули у револуционарни рат уз сталне промене под руководством које је имало прецизне политичке циљеве. Тито је један патриотски покрет ставио у службу интернационалног комунизма, са циљем да уништи све снаге које су се супротстављале претварању ослободилачке борбе у рат за успостављање комунистичке власти. КПЈ је добила подршку великог дела становништва – оних који су били трауматизовани ратним разарањима.

Тито је искористио идеју „народног ослобођења“ као средство за друштвени преврат и политичку победу током сложеног грађанског рата. Под његовим руководством, Комунистичка партија је брзо успоставила глобално стратешко јединство, што му је омогућило да искористи различите ситуације и употреби разне тактике, показујући истовремено само једно лице спољном свету. У ствари, отпор у служби комунизма прикрио је у самом почетку сепаратистичке тенденције у Хрватској, на Косову и у Македонији, остатке антијугословенске политике и саме

Коминтерне спровођене до 1935. године, као и ограничене етничке и регионалне напетости.

Освајачи Југославије нису само уништили државу; они су супроставили њене саставне делове једне другима, са страшћу без преседана. Паклени циклус покоља широких размера почео је врло брзо после распада земље када су усташе, преуевши власт у великој сателитској Хрватској, покушали да примене своје „коначно решење“ за проблем Срба и Јевреја у новој држави. Није било у питању обнављање вековних борби него нова оријентација створена под утицајем нацистичких расних теорија. Срби су се подигли на устанак да се одбране, било као четници или као партизани, а затим су и у НДХ и у другим крајевима учинили све да се међусобно униште, док су се истовремено бранили од сталних немачких офанзива чије је насиље произлазило на првом месту из општег става према Славенима, а на другом из недостатка средстава.

Више је становника Југославије погинуло у међусобној борби него од иностраних војника. На завршетку светског сукоба ипак се поново појавила уједињена Југославија, пошто је пораз Осовине уништио и оне покрете који су тражили решења у уским национализмима под иностраном заштитом. Да није било отпора, ма колико братоубилачког и замршеног, Југославија би можда нестала са мапе још пре педесет година и вероватно не би сачувала своју независност током хладног рата.

Управо догађајима из Другог светског рата вратили су се после пола века руководиоци и борци југословенских земаља. Непосредан повод садашњих ратова и герила је званично и сурово откриће, оркестрација успомена на ужасе које су *ишода они учинили нама*. Покољи из тог времена су потхранили данашња схватања и данашње страхове; њих су искористили последњи Титови наследници, најгори остаци установљених и остарелих режимских структура, да би уграбили власт или да би се одржали на врху. Како се комунисти нису помучили да анализирају фашизам, од кога су једноставно само начинили синоним за антикомунизам, није ни било „денацификације“ у Југославији и ратне ране нису извидане у нади да ће нестати временом и уз помоћ комунизма. Насупрот званичној верзији историје народноослободилачке антифашистичке борбе, са њеним деформацијама, замагљивањима и прикривањима, створили су се митови. Федерална подела комунистичке Југославије делимично је замишљена тако да Србија не буде сувише велика и да се задовоље друге етничке групе, док је Комунистичка партија посебно користила Србе да би дошла на власт. Све је то омогућавало тенденциозна тумачења историје револуције. Тако је комунизам на свом заласку и у свом паду могао да постане за једне „српски“, а за друге „антисрпски“.

Хрватски националисти су се сетили једине независне државе Хрватске у савременој епохи, усташа који су се борили за хрватску домовину, против хрватских четника и српских партизана у Хрватској и Босни, чије је учешће у војним, полицијским и политичким кадровима после рата било несразмерно. Српски националисти су се сетили српских ге-

рилаца у шуми (посебно оних у НДХ, мешајући у свом данашњем антикомунистичком ставу партизане и четнике); сетили су се прошлости многих хрватских комуниста, и стављања Михаиловића у исти ред са Павелићем. На територијама са мешовитим становништвом, где су се људи међусобно убијали пре педесет година да би Комунистичка партија дошла на власт, деца тих истих партизана и ти бивши комунисти праве трагичну репризу догађаја, и то без светског рата, без страних завојевача, и без нове снаге која би их надјачала. Овог пута нико није победник – а најмање Клио, муза заштитница нашег заната.

STEVAN K. PAVLOVIĆ

DE LA LUTTE POUR LA VIE À LUTTE POUR LE POUVOIR

Résumé

La destruction de la Yougoslavie en 1941 fut suivie de la révolte des paysans serbes de la nouvelle grande Croatie fasciste contre la tentative de «solution finale» du régime oustacha, du Monténégro contre la satellisation italienne et de la Serbie contre l'occupation allemande. Éliminé dans les provinces orientales, le phénix communiste renaît de ses cendres dans les régions de l'ouest à la faveur de la querre ethnique déclenchée par les conquérants. Avec le retrait de l'Italie en 1943, Tito se lance à la prise du pouvoir en revenant en Serbie, aidé aussi bien par les Alliés occidentaux que par les Soviétiques. C'est à ces événements de la 2e guerre mondiale que les dirigeants et les combattants des pays yougoslaves sont revenus après un demi-siècle.

